

**ЖИТТЯ ТА ПОБУТ ЖИТОМИРЯН
ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(липень 1941 — грудень 1943 рр.)**

У статті визначено риси життя та побуту мешканців окупованого Житомира під час Великої Вітчизняної війни в 1941–1943 рр. Показано диференційоване ставлення нацистів до різних соціальних і національних груп населення. Встановлено, що особливістю окупації в Житомирі була її буденність, коли населення, прилаштувавшись до нових умов, вело звичайне життя.

Ключові слова: життя та побут, Велика Вітчизняна війна, окупація, нацистський «новий порядок», гетто, військовополонені, комендантська година.

В статье выделены черты жизни и быта жителей оккупированного Житомира во время Великой Отечественной войны в 1941–1943 гг. Показано дифференцированное отношение нацистов к разным социальным и национальным группам населения. Установлено, что особенностью оккупации в Житомире была ее будничность, когда население, приспособившись к новым условиям, продолжало обычную жизнь.

Ключевые слова: жизнь и быт, Великая Отечественная война, оккупация, нацистский «новый порядок», гетто, военнопленные, комендантский час.

In the article the features of life and mode of the townsmen of occupied Zhytomyr during Great Patriotic War in 1941–1943 are marked. The different attitude of the Nazi men to various social and national groups of the population is shown. It is proved that the feature of the occupation in Zhytomyr had the humdrum nature when the population, having adapted to the new conditions, continued its ordinary life.

Keywords: life and mode, Great Patriotic War, occupation, the nazi «new order», ghetto, prisoners of war, curfew.

Історія Великої Вітчизняної війни належить до однієї з малодосліджених і сфальсифікованих сторінок історії народу України. Минуло понад півстоліття від закінчення війни, незалежна Українська держава відзначатиме два десятиліття своєї незалежності, проте досі багато архівних матеріалів недоступні для дослідників, а старі ідеологічні штампи живуть уже в нових реаліях. Науковий плюралізм підходить до висвітлення подій воєнного часу, відкриття доступу до раніше закритих джерел інформації, зокрема пуб-

лікацій представників зарубіжної історіографії дають змогу подивитися на війну з різних кутів зору, розглянути нові аспекти проблеми, в т. ч. життя та побут мешканців окупованих нацистами міст. В даному разі йдеться про Житомир — обласний центр, який нацисти окупували на третьому тижні бойових дій, багатонаціональне місто, де перетнулися націоналістична (мельниківська) і радянська течії руху Опору.

Дослідження життя та побуту мешканців Житомира періоду окупації перебувало поза увагою як радянських, так і сучасних українських і зарубіжних науковців. З радянських дослідників відзначимо праці краєзнавців Г. І. Денисенка, О. М. Іващенко [16], а також наукове видання «Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область», в яких в контексті розгляду партизанського і підпільного руху на території Житомирщини побіжно згадуються особливості побуту місцевого населення. Серед робіт сучасних вітчизняних науковців вартими уваги є краєзнавчі розвідки М. М. Костириці, Р. Ю. Кондратюка [15], М. К. Новика [17], в яких побіжно розглядається встановлення нацистського «нового порядку» на Житомирщині, втім, більше уваги приділено ходу бойових дій і розгортанню різних течій Руху опору в регіоні. Серед сучасних українських істориків, які прагнуть неангажовано подивитися на повсякденне життя мешканців населених пунктів на окупованій території, відзначимо дослідження В. В. Гінди [4], І. М. Грідної [7], О. О. Удада [21].

Джерельну базу дослідження становлять архівні (документи Державного архіву Житомирської обл.) та опубліковані матеріали (збірники документів «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.». К., 1969; спогади ветеранів «Стривожена пам'ять», Житомир, 2003), а також преса (газети «Голос Волині», 1941–1943 рр.; «Українське слово», 1941 р.).

Мета статті — дати оцінку життю та побуту житомир'ян періоду нацистської окупації (1941–1943 рр.) крізь призму архівних документів, матеріалів преси і джерел особового походження.

На світанку 22 червня 1941 р. розпочалася Велика Вітчизняна війна. Саме цього дня Житомир одним з перших міст України зазнав бомбардування гітлерівської авіації, а 9 липня 1941 р. німецькі війська ввійшли до Житомира без жодного пострілу та окупували місто. Одна з причин цього криється в психологічному факторі: населення, впевнене в дієвості пакта про ненапад, не очікувало війни у найближчі роки. Один з очевидців тих подій Ф. К. Бржезіцький пригадував: «Всі знали, що почнеться, але все одно не вірили, що Гітлер дійсно нападе на таку могутню країну. Нам же весь час тлумачили, що Червона Армія миттєво й малою кров'ю розітре на порошок ворога, та ще й на його території!» [9, с. 27]. Після окупації міста розпочалися нечувані розправи і пограбування. Першими жертвами окупантів

стали представники радянської влади (комуністи) й ті, хто прагнув чинити будь-який опір. Через кілька днів на Сінній площі гітлерівці стратили 21 комуніста. На Богунії — околиці міста — на восьмому кілометрі по Новоград-Волинському шосе нацисти зібрали близько 4 тис. військовополонених солдатів та офіцерів Червоної Армії і влаштували табір смерті. Тут вони масово знищували хворих і поранених радянських воїнів. Сюди гестапівці привозили дітей з дитячого будинку по вул. Синельниківській, 12, і розстрілювали їх [13, с. 108–109].

З перших днів окупації «новий режим» почав створювати власні органи управління. Адміністративно-господарські функції виконував гебітско-місаріат, якому підпорядковувались Житомирський, Черняхівський, Троянівський, Пулинський райони. Поліційні обов'язки зосереджувались у руках гестапо, СД та міської поліції. Органом самоврядування стала міська управа. Її головою призначили Павловського. Фактично, це була маріонеткова установа, яка не впливала на ситуацію в місті й повністю перебувала під контролем німецької окупаційної адміністрації. В Житомирі було створено генеральний округ на чолі з гебітскомісаром, якому підкорялися райони, бургомістри, старости, місцева поліція. Сам Житомир поділявся на 4 дільниці. В кожному з них призначався дільничний інспектор. За постановою Житомирської обласної управи від 30 липня 1941 р. на території Житомирської обл. створювалася поліція для охорони майна й громадян та боротьби зі злочинністю [22].

Як і кожна влада, німці почали господарювати з перейменування вулиць. Так, Велика Бердичівська стала вулицею Адольфа Гітлера, Михайлівська — Геринга, Київська — фон Райхенау. Німецька влада з самого початку встановила жорсткий режим терору й насильства. Було запроваджено комендантську годину. З 20-ї год. вечора до 5-ої год. ранку заборонялося з'являтися на вулицях без перепусток. Покарання чекали громадян за спізнення на роботу, ухилення від трудової повинності, користування радіоприймачами та нездання велосипедів. Надзвичайним наказом командира жандармерії Житомира поліцаям надавалося право розстрілювати підозрілих осіб на вулиці [15, с. 336]. 28 січня 1943 р. генерал-комісар надіслав гебітскомісару в Житомирі директиву відносно відкриття будинків розпусти в двох населених пунктах області — Житомирі та Новограді-Волинському [10, с. 80–81].

Німці прагнули відновити економічне та культурне життя в місті, аби в такий спосіб показати, що прийшли вони надовго, своєю антирадянською агітацією прихилити до себе більшість, а також позагравати з національно свідомою інтелігенцією, здійснюючи українізацію, й привернути членів ОУН-М, що мали сильні позиції в Житомирі, на свій бік. Щодо економічного життя, то в Житомирі відновлювалася робота промислових

підприємств. Серед них — цегельний завод, майстерні з виробництва млинарського каміння, вулканізаційна та меблеві, макаронна фабрика, горілчаний завод. Свою продукцію випускав Житомирський плодозавод; працювали Соколовський кар'єр та електростанція, яку очолював офіцер Генріх Мопс [9, с. 48–49].

Міські мешканці сплачували квартплату за проживання в будинках, що належали міським і районним управам на території області. Одиницею квартплати визначили 1 м² (без кухонь, коридорів та інших допоміжних приміщень). Було встановлено ставку квартплати за 1 м² житлової площі в сумі 1 руб., або 10 пфенінгів. Окрім того, населення мусило виконувати важку трудову повинність. Працювати мали всі особи від 18 до 45 років, робочий день становив 14–16 годин на день. Тих, хто відмовлявся від роботи, відправляли в тюрми чи на шибениці. Щоб збільшити кількість працівників, застовували агітацію, особливо при відправленні на Захід [14, с. 66]. Спочатку робочу силу з Житомира депортували до інших областей України для будівництва оборонних споруд, а пізніше — з весни 1942 р. — на роботи до Німеччини. Окупаційні власті розсилали тверду рознарядку на робочу силу. Якщо на збірні пункти не з'являлися, то штрафували всіх членів сім'ї, іноді навіть підпалювали хати. Коли виконання рознарядки зривалось, нацисти починали справжнє полювання на людей — хапали їх на вулицях, базарах, у домівках, проводили каральні експедиції проти цілих сіл. Один з остарбайтерів у листі до рідних зазначав, що за роботу він одержував 16–20 марок на місяць. З харчів йому давали 300 г хліба і борщ з капусти [10, с. 123–140].

Продовольством окупаційні власті населення не забезпечували. Більше того, головна економічна мета на Сході, зазначалося в «Зеленій папці», полягає в тому, щоб «одержати для Німеччини якомога більше продуктів і нафти. Поряд з цим німецька військова промисловість повинна одержати й іншу сировину з окупованих областей». Населення було пригнічене непосильним натуральним і грошовим податком. Причому єдиної міри не було. Господарські команди, військові агрономи, сільськогосподарські агрономи, різні коменданти діяли на свій розсуд (розпорядження Розенберга), дозволяли встановлювати розміри постачання хліба, масла, молока, м'яса та інших продуктів. Так, на території Попільнянського р-ну населення щорічно мало платити подушний податок по 200 руб., податок «за визволення» — по 100 руб., податок з кожної корови — 1200 руб., зі свині — 800 руб., з собаки — 300 руб., з кішки — 100 руб. [17, с. 156].

Страшним лихом для людей ставали епідемії, голод. Від інфекційних хвороб масово вмирили діти. Зі спогадів учасника партизанського руху на Житомирщині І. М. Шуляковського дізнаємося: «В обстановці кривавого фа-

шистського розгулу і “нового порядку”, введеного окупантами, життя стало все тяжчим і тяжчим. Страшений голод прийшов в кожную оселю, не стало хліба, борошна, сірників. Дещо можна було дістати на базарі за неймовірними цінами і тільки за “Дойч марками” або обміняти на речі. Люди від недоїдання і голоду помирали десятками» [11, с. 265]. Л. Бабська пригадує, як восени 1941 р. разом з братом їздила за межі Житомира на найближчі поля, аби назбирати колосків чи знайти які-небудь овочі. Іноді єдиним її харчем був цукровий буряк, який матір пекла в печі. Взимку хтось зі знайомих повідомив, що у Вінниці на базарі можна придбати продукти за радянські гроші. Матір разом із тіткою їздили до сусідньої області й привезли хліб, сало, масло. Матір неодноразово їздила до Вінниці й купувала їжу не лише родині, але й сусідам. «...Дістатися туди й назад було легко, німці й словаки часто підвозили таких, як вона. Іноді домовляючись за пачку папирос, її забирали одразу біля дому. Майже всю окупацію мати їздила до Вінниці та інших міст, купуючи й вимінюючи продукти. Завдяки цьому ми змогли вижити». Найбільшим дефіцитом, зазначає очевидиця, була сіль. «...Цей мінерал по-справжньому був на вагу золота. За ним ми ходили на вівчарно-шубну фабрику, що на Смолянці, де в розбитому складі по кутках можна була нашкребти технічної солі. Вона була дуже брудна, впереміж з піском і ворсом, потім вечорами ми всієї родиною її перебирали. Коли сіль там закінчилася, мама їздила в Бердичів, на шкіряну фабрику, де також були залишки технічної солі...» [9, с. 52]. С. Брунак зазначає, що вона ходила з рідними по селах, вимінювала махорку на соняшник, сахарин [9, с. 52].

За роботу німці сплачували окупаційними грошима, за які можна було придбати товари. Так, окраєць хліба коштував 100 руб., літр олії — 180. Кожні вихідні в районі електростанції працював базар, куди з продуктами приїжджали жителі навколишніх сіл. В них можна було виміняти продукти на речі [9, с. 52].

У місті діяв трамвайний рух. Загальна довжина трамвайної лінії становила 11,6 км. Діяло 2 пасажирських та 3 транспортні вагони з причепами, персонал нараховував 37 осіб. Ремонт проводився у власній майстерні. З 1 лютого до 1 травня 1943 р. було перевезено 5376 цивільних осіб та 2578 військових. За цей же час було доставлено 4105 т вугілля та сотні кубометрів дров для німецьких установ. Через додаткову транспортну роботу житомирського міського трамваю було досягнуто значного розвантаження в роботі інших засобів руху.

За допомогою агітаційних дій окупаційна влада намагалася всіляко повернути населення на свій бік. Однією зі сфер діяльності, де подібна агітація була найдієвішою, була освітня. Зауважимо, що в генеральному окрузі «Житомир» закладів дошкільної освіти не було через брак фінансування

і небажання місцевої окупаційної влади. Натомість житомирський відділ освіти через окупаційну пресу повідомляв, що, окрім гімназій, дітей набирають до семирічних шкіл Житомира за такими адресами: перша — вул. Мальованка, № 8; друга — вул. Мала Бердичівська, № 28; третя — вул. Подільська, № 5; четверта — вул. Вільська, № 28; п'ята — вул. Вільська, № 81; шоста — вул. Сінна, 23; сьома — вул. Міщанська, № 73; восьма — вул. Київська, № 65; дев'ята — провулок Графмана, № 3; десята — вул. Міщанська, № 14; одинадцята — вул. Садова, № 12; а також початкових шкіл, відповідно, на вулицях Столецькій, Корбутівці, Стоківці, Каракульній, Богунії [23]. Навчальний рік, згідно з планами, мав розпочатися з 1 вересня і завершитися 12 травня. Перше півріччя становило 17 навчальних тижнів, друге — 16, іспити склалися від 20 травня до 10 червня. Протягом навчального року для учнів передбачалися канікули на Різдво (5–20 січня), і двотижневі — на Великдень. Літні канікули пропонувалися від 10 червня до 1 вересня. Втім, як стверджує В. В. Гінда, за такими планами навчання в генеральному окрузі жодного разу не відбулося, зокрема через настання холодів та відсутність палива [4, с. 99–100]. Навчання у школах велося українською мовою. Л. Бабська згадує, як в одній кімнаті сиділи учні відразу трьох класів: першого, другого і третього, й один учитель пояснював усім одночасно. Вчилися за старими радянськими підручниками, в яких тільки заклеїли портрети Леніна, Сталіна та інших вождів [9, с. 53]. Г. Синьковська зазначає, що в класі, де вона навчалася, на стіну почепили портрет Гітлера та ікону, а учням наказали, доки не привезуть нові підручники зі Львова, викреслити в старих усе про радянську владу. Вчителів було двоє — місцевий, якого примусили окупанти, та німець [9, с. 53]. У Житомирі відкрилися фахові сільськогосподарські школа та інститут, 10 квітня почали працювати зуботехнічна та фармацевтична школи. За рішенням обласного управління було відкрито вчительський інститут у складі фізико-математичного, природно-географічного та гуманітарного факультетів; термін навчання в якому становив 6–8 семестрів. До закладу приймали осіб із повною середньою освітою, а також студентів, які не закінчили навчання в радянських інститутах.

Діяв і радіовузол, де в музичному супроводі проводилися передачі українською і німецькою мовами, щодня о 13.00, 16.00, 18.00 год. У неділю звучали концерти місцевих капели бандуристів, українського хору та київської опери. Радіовузол отримав нове приміщення, придатне для радіомовлення. За даними В. Гайдабури, в Житомирі працював драматичний театр, де ставилися вистави класиків української літератури. Загалом з 1941 р. до 1943 р. було поставлено 21 виставу, такі як «Наталка Полтавка», «Маруся Богуславка», «Вій», «Безталанна» та інші. Також у театрі проводились концерти [3, с. 15].

Л. Бабська пригадує, що 1942 р. в Житомирі німці дозволили відкрити більшість церков, де почала правитися служба [9, с. 52].

Місцева влада прагнула створювати різноманітні клуби та товариства взаємодопомоги. Серед них — Український комітет допомоги, який мав «подавати всебічну допомогу тій частині населення, яка дійсно її потребує». Допомога йшла по двох основних напрямках: матеріальному (гроші, харчі, одяг, взуття, білизна) та медичному (лікування, медичні поради, організація відпочинку). Членом комітету міг стати «кожен не скомпрометований громадянин», як чоловік, так і жінка від 18 років за умови щомісячної сплати 10 руб. членського внеску [5, с. 25].

Щоб зменшити можливість саботажу, було прийнято рішення про медичне обслуговування, обладнано медичні приміщення та створено спеціальні відділення. Для населення створено поліклініки, зокрема й дитячі, працювало 6 аптек. Діяли такі заклади, як будинки хронічно хворих (на 183 чол.) та престарілих (на 23 чол.), грудної дитини на 60 дітей та кістково-туберкульозних хвороб. По вулиці Синельниківській планувалося відкрити будинок сиріт. Функціонувало інфекційне відділення на 40 чол. У всіх медичних установах міста працювало 36 лікарів та 109 осіб середнього медичного персоналу.

Навіть за часів окупації вельми популярним був спорт, зокрема футбол. Невеличкий магазин «Спорт» (вул. Михайлівська, 35) був у житомирського спорттовариства «Січ». Він складався з двох відділів — спортивного та культтоварів і приносив незначний прибуток. У магазині продавалися різні запасні частини для роверів, лиж, ковзанів тощо. Крім магазину, «Січ» отримувала фінансові надходження від проведення вистав, концертів, футбольних матчів для мешканців міста. На виторговані кошти товариство також утримувало всіх спортсменів і артистів [8, арк. 18 зв.]. Проводилася першість міста з футболу, іноді житомиряни грали з німецькими командами з військових частин, які дислокувалися в Житомирі, й часто перемагали їх. Основним гравцем житомирської команди був Йосип Талько [2].

За спогадами Ф. К. Бржезіцького, «все було буденно, прозаїчно і якое навіть не по-воєнному тихо і трагічно. Адже під час війни нібито звичне, побутове життя продовжувалося, діти ходили до школи, хлопці залицялися до дівчат» [2].

Між тим, подібне, лояльне, ставлення німців поширювалося не на всіх. Д. Тализін зазначає, що німці не чіпали просте населення, переслідували тільки комуністів та євреїв [9, с. 45]. Додамо: також тих, хто порушував заповіджені німцями порядки. Так, 18 грудня 1941 р. генерал-комісар Клемм видав розпорядження: за кожний постріл у райхснімця буде розстріляно 10, а за кожного пораненого або вбитого — 100 місцевих жінок і чо-

ловіків [10, с. 75–76]. У Житомирі на площі побудовано шибениці, де німці вішали всіх, хто порушував режим або був запідозрений у неблагонадійності: тільки за день, 24 грудня 1942 р., було повішено 24 особи. З іншого боку, як зазначає Г. Синьковська, «...люди тоді, в 41-му, були настільки пригнічені, що, мабуть, вважали: опиратися марно — німці всюди і прийшли назавжди. Вони не вірили, що наші повернуться [9, с. 46]. Абсолютна більшість українців під німецькою окупацією займала пасивну позицію і її головною турботою було щоденне виживання, що, по суті, відбивало загальну схему поведінки центрально- і східноєвропейських народів на окупованій німцями території [6, с. 237].

Страшних катувань зазнали євреї. Нацисти остаточно вирішували «єврейське питання» на окупованих східних територіях відповідно до директиви від 13 серпня 1941 р. Після введення цивільного управління на захоплених радянських землях євреї мали зареєструватися (повідомити прізвище, стать, вік, адресу) та носити на грудях ліворуч та на спині жовті шестикутні зірки. Євреям заборонялося виїжджати за межі своєї місцевості чи змінювати місце проживання без дозволу гебітскомісара, користуватися тротуарами, громадським транспортом, автомобілями, місцями і закладами відпочинку, концертно-видовищними установами, відвідувати школи, володіти автомобілями і радіоприймачами. Євреї-лікарі, аптекарі мали право практикувати тільки серед євреїв. Євреям заборонялося працювати адвокатами, займатися банківськими і обмінними операціями, лихварством, посередництвом, торгівлею. Все майно єврейського населення підлягало конфіскації. Євреїв було виселено з сіл та сконцентровано по районах великих міст, де населення було переважно єврейським. Там було створено гетто, які євреям залишати заборонялося. Продовольством і предметами першої необхідності гетто постачалися тільки для підтримки існування [19, с. 263]. Так, у Житомирі вже в липні 1941 р. було створено гетто в районі Чуднівської та Кафедральної вулиць. За лічені дні сюди було зігнано практично всіх євреїв, які не встигли евакуюватися. Протягом липня — серпня їх партіями вивозили на Богунію в район хутора Довжик, де вони знаходили свій останній притулок [15, с. 336]. За даними О. Іващенко, в гетто було вбито 9623 мирних мешканців Житомира [18, с. 174–175]. Досить звичними були випадки колабораціонізму. С. Брунак згадує, як колега її матері Соня Хацусь, дочка якої до початку війни виїшла заміж за єврея, не раз приводила поліцаїв та німців до її родини, аби ті забрали її матір та друзів-євреїв [9, с. 48–49]. Погоджуємося з думкою Я. Грицака: «З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для місцевих жителів питання не стояло: “колабораціонувати чи не колабораціонувати?”, а “як вижити?” Колаборація лише збільшувала шанси на виживання» [6, с. 232]. Втім, спогади очевидців свідчать, що серед багатонаціональ-

ного населення Житомира антисемітизм не був поширений, і українці переходили євреїв, ризикуючи життям. З нечуваною жорстокістю фашисти знищували радянських військовополонених, табір для яких розміщувався на Богунії. Тут загинуло 67 тис. осіб [18, с. 173–174].

Трагедією величезного масштабу стала доля воїнів, які опинилися в полоні. В наказі від 2 липня 1941 р. Гітлер підкреслював: «...будь-яка людяність по відношенню до військовополонених суворо переслідується». Порушуючи міжнародні конвенції, бранців катували і знищували. Окупанти залучали військовополонених до розчищення мінних полів та інших небезпечних робіт. Бранців годували падлом, трупам коней, худоби, часто зовсім лишали без води, тримали просто неба, під дощем і снігом. За найменший непослух розстрілювали, глумились над тілами загиблих. Значна частина військовополонених гинула під час транспортування [17, с. 155].

Західну частину міста: Проспект Миру, територію колишньої військової частини, на якій розміщувалося 4 цегляні будівлі, німецькі окупанти обнесли кількома рядами колючого дроту, через який пропускали електричний струм високої напруги. Сюди німці зігнали близько 100 тис. червоноармійців і командирів. Більшість військовополонених опинилася просто неба. Їм було так тісно, що вони не могли навіть стояти. Багато з них стоячи й помирали, завалюючись один на одного. Нацисти запровадили в таборі невідільницьку працю. Щодня полонених виганяли на тяжку роботу, їхній шлях назад у табір вкривався трупами: знесилених конвоїри пристрелювали. Їжу в'язні отримували раз на добу — 100 г проса і півлітра води. Восени 1941 р. в таборі виникли епідемії дизентерії, висипного тифу. Розстрілювали хворих щодня. Так, 24 квітня 1942 р. з кулемета було вбито 150 червоноармійців. У концтаборі на Богунії загинуло 67 тис. військовополонених. Всіх поховали на табірному кладовищі, в могилах 30 на 40 м та в 28 могилах (кожна — 40×3×3) й ще у двох — (15×2,6×3), що за 300 м від кладовища [18, с. 173–174].

Як повідомляв командир з'єднання українських партизанських загонів Герой Радянського Союзу генерал-майор Наумов, німці, щоб приховати сліди злочинів у Житомирі, розривали могили і спалювали в спеціальній печі трупи розстріляних людей [12, с. 133].

Період «притирання» до німців швидко минув, і багато хто з місцевих мешканців вирішив, що з двох тоталітарних режимів радянський був меншим злом. Почуття патріотизму з кожным місяцем окупації зростало, й усе більше людей приставало до Руху Опору. Так, Ф. Бржезіцький, поляк, батьків якого репресували, перебував у житомирському підпіллі [9, с. 57]. В Житомирі було організовано 20 підпільних груп, з липня 1942 р. діяли 2 міських комі на чолі з О. Бородієм і Г. Буржимським. Партійно-комсомольське підпілля організовувало диверсії, саботажі [15, с. 337–338].

Отже, 30 місяців окупації Житомира були тяжким випробуванням для мешканців міста. В цей час тут було встановлено нацистський «новий порядок», що полягав у підпорядкуванні окупаційній владі адміністративно-господарських функцій, культурних установ, закладів освіти. Між тим, як свідчать очевидці тих подій, репресії найбільшою мірою стосувалися комуністів, євреїв, військовополонених, а також тих, хто прагнув опиратися новій владі. Рядове населення гітлерівці переважно не чіпали, розглядаючи його як підлеглу дешеву робочу силу. Вони прагнули прищепити ненависть до радянської влади й ідеологічно зомбувати людей. Одним з напрямків політики нацистів було «загравання» з національно свідомою інтелігенцією, зокрема шляхом українізації та «релігійного відродження», втім, уже невдовзі потреба в «українському чиннику» для окупантів відпала. В перші місяці окупації, коли німці, з одного боку, шукали опору на новій території і вели антирадянську пропаганду, відновлювали роботу промислових підприємств та культурних установ, українізували освіту, а, з іншого боку, радянські війська відступали, серед населення панував відчай, воно більше схилялося до того, що німці прийшли назавжди, й потроху пристосовувалося до нових реалій життя. Поширення репресій з боку німців, зокрема проти українських націоналістів, і водночас централізація органів радянської течії Руху Опору призвели до того, що населення міста розчарувалося у новій владі, поширились активні форми опору.

1. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К. Беркгоф // Український історичний журнал (Далі — Укр. іст. журн.). — 2005. — № 3. — С. 16–37.

2. Бржезіцький Ф. «Окупація була буденною, тихою та не по-воєнному трагічною» / Ф. Бржезіцький // Возрождение Житомира : газета Житомир. благодетельного фонда Михаила Заславского. — 2010. — № 15 (11 мая). — С. 8.

3. Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944) / В. М. Гайдабура. — К. : Мистецтво, 1998. — 221 с.

4. Гінда В. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.) / В. Гінда // Сторінки воєнної історії. — К., 2009. — Вип. 11. — С. 98–106.

5. Голос Волині. — 1941 р. (підшивка). — Державний архів Житомирської області.

6. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Грицак Я. Й. — К. : Генеза, 2000. — 360 с.

7. Грідіна І. М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) / І. М. Грідіна // Укр. іст. журн. — 2009. — № 3. — С. 123–132.

8. Державний архів Житомирської області. — Ф. Р 1152. — Оп. 1. — Спр. 19.

9. Жива історія Житомира : іст. альманах. Вип. 1 / [упоряд.: М. Гоманюк, О. Гуцялюк, Ю. Малихін]. — Житомир : Фонд Заславського, 2010. — 116 с.

10. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941–1944 рр. : збірник документів. — Житомир : Рад. Житомирщина, 1948. — 219 с.
11. Житомирщина на фронтах Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. — Житомир : Льонок, 1995. — 350 с.
12. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. : збірник докум. і матер. — К : Наук. думка, 1969. — 291 с.
13. Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. — К. : Ін-т історії АН УРСР, 1973. — 728 с.
14. Лобода М. К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.) / М. К. Лобода // Укр. іст. журн. — 2010. — № 3. — С. 64–75.
15. Костриця М. Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. — Житомир : Косенко, 2007. — 464 с.
16. Наш рідний край : метод. розробки та рекомендації / [за заг. ред. проф. М. І. Лавриновича]. — Житомир : Б. в., 1988. — С. 97–106.
17. Новик М. К. Житомирщина в роки воєнного лихоліття / М. К. Новик // Житомирщина. Історичний нарис : Навч. посіб. — Житомир : Полісся, 2008. — С. 147–175.
18. Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва / [за заг. ред. Г. Мокрицького] / Енциклопедія Житомира. — Т. 2. — Кн. 1. — Житомир : Волинь, 2009. — 244 с.
19. Слободянюк П. Я. Холокост на Правобережжі України / Слободянюк П. Я. — К. : Б. в., 2009. — 334 с.
20. Стривожена пам'ять : спогади ветеранів (учасників боїв за визволення Житомирщини). — Житомир : Льонок, 1993. — 224 с.
21. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 — листопад 1943): питання методології та історіографії / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 384–392.
22. Українське слово. — 1941. — 3 серпня.
23. Українське слово. — 1941. — 24 серпня.

Г. В. Полстаєв

УДК 94 (477) 1941–1944

РУХ ОПОРУ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ. РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКА ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА ЗА ВПЛИВ НА МІСЦЕВЕ НАСЕЛЕННЯ (1941–1944)

У роботі досліджується соціальний аспект інформаційно-пропагандистського протистояння радянської і німецької сторін під час окупації Житомирщини німецькими військами (1941–1944 рр.). Автор проаналізував перибіг радянсько-німецької ідеологічної боротьби, розглянув основні засоби впливу на населення.

Ключові слова: ідеологічне протистояння, пропаганда, соціальна аналітика.